

*Az Eucharisztia teológiájának elemei
Fichte egy korai prédikációjában*

Johann Gottlieb Fichte (1762–1814), aki Immanuel Kant filozófiájának invenciózus továbbfejlesztése révén az úgynevezett német idealizmus megalapítójává vált, eredetileg evangélikus lelkésznek készült, de teológiai tanulmányait megélhetési nehézségek miatt nem fejezhette be. Az egyetemi évek után a német nyelvterület különböző vidékein volt házitanító, és egy ilyen megbízás reményében érkezett 1791 nyarán a katolikus Varsóba is. A német nyelvű evangélikus gyülekezet lelkészénél tett bemutatkozó látogatása során felvetette, hogy szívesen prédikálna a helyi templomban. A lelkész nem örült az ajánlatnak, végül mégis kijelölt számára egy napot, mégpedig úrnapiját, az Oltáriszentség katolikus ünnepét, amelyet – jóllehet a lutheri teológia hangsúlyai alapján formált liturgikus naptárban nem szerepelt – a kisebbségben lévő evangélikusok sem hagyhattak figyelmen kívül. Fichte beszédének témája is ehhez a szentséghez kapcsolódott.

Nem ez volt életében az első alkalom, amikor prédikálhatott (vö. Fuchs, 1978, p. 18. és 24.), sőt, az Úrvacsoráról, illetve annak jézusi alapításáról is legalább kétszer beszélt már (vö. Fuchs, 1998, p. 60.), mégis nagyon lelkiismeretesen készült a feladatára. A fennmaradt kéziratok alapján megállapítható, hogy egyik korábbi prédikációjából több gondolatot és megfogalmazást is át tudott venni (vö. Rokay, 2001, pp. 118–122.), ennek ellenére naplója tanúsága szerint a felkészülésre rendelkezésére álló tízből két teljes napig ki sem mozdult szállásáról, mert csak ezen a témán dolgozott (Fichte, 1962a, p. 412.). Az eredmény egy Fichte ragyogó szónoki képességeit megcsillogtató, jól átgondolt beszéd lett, amely szerzője filozófiai nézeteiről is árulkodik.

Az ifjú Fichte akkorra már hosszú éveket töltött a filozófia intenzív tanulmányozásával, és kéziratai, levelei arról tanúskodnak, hogy alapos ismeretekre tett szert. A varsói útját megelőző évét Kant kritikai trilógiájának tanulmányozása töltötte ki, ami nemcsak gondolkodását formálta át, hanem egész későbbi életét is meghatározta. Rövid varsói tartózkodása mindkét szempontból fontos mérföldkőnek tekinthető. Egyrészt az úrnapi prédikáció volt Fichte első önálló műve, amely már a három *Kritika* ismeretében született. Másrészt mivel a házitanítói állást mégsem kapta meg, prédikációja után már másnap csomagolhatott, és Kantot felkeresni a közeli Königsbergbe utazhatott. Ott egy hónap alatt megírta első, név nélkül megjelent könyvét, a *Minden kinyilatkoz-*

tatás kritikájának kísérletét, amelyet szinte mindenki Kant művének hitt, és amely a szerzőség tisztázása után Fichtét egy csapásra híressé tette, és hamarosan professzori kinevezést is eredményezett számára.

A bestsellerré váló könyvben érvényesülő ünnepezt vallásfilozófia határozta már meg a (Fichte naplója szerint legalábbis „az okosak közt” nagy tetszést kiváltó [Fichte, 1962a, p. 412.]) varsói prédikáció horizontját és látásmódját is, mindenekelőtt a szűkebb téma kiválasztását. Valószínűleg nem Fichte ötlete volt, hogy úrnapiján, amikor a katolikus város látványos külsőségek között ünnepezt az Oltáriszentséget, prédikációjában az utolsó vacsorával, az Eucharisztia, illetve az Úrvacsora alapításának alkalmával foglalkozzon. Az azonban bizonyára az ő döntése volt, hogy éppen a Lk 22,14–15 versekről beszéljen, az pedig még inkább, hogy milyen megközelítést érvényesítsen. A rövid perikópa így hangzik: „Amikor eljött az óra, asztalhoz ült az apostolokkal együtt, és azt mondta nekik: Vágyva vágytam arra, hogy elfogyasszam veletek ezt a húsvéti vacsorát, mielőtt szenvednék.” Fichte olyan részletet választott tehát, amely az utolsó vacsora történetéhez tartozik, de az Eucharisztia alapító szavait már nem tartalmazza. Ez lehetővé tette, hogy jóllehet beszéde elején kifejezetten utalt a katolikus ünnepre és a katolikusok eltérő hitére, kitérjen annak a kérdésnek a tárgyalása elől, hogy milyen értelemben teste és vére Krisztusnak a kenyér és a bor, amelyet az apostolok egykor fogyasztottak, és még inkább az a kenyér és az a bor, amelyet a keresztények azóta is magukhoz vesznek. Ezek nemcsak felekezeti értelemben lettek volna kényelmetlen kérdések, hanem filozófiailag is. Ezen a ponton ugyanis az evangélikus és a katolikus dogmatika különbsége a *transzszubsztanciáció*, az átlényegülés tanának értékelésével is összefüggött, vagyis egy olyan klasszikus metafizikai problémával, amelyre a Fichte által vallott filozófia nemcsak hogy nem kínált megoldást, hanem egyenesen megoldhatatlannak is nyilvánította, olyan kérdésnek, amelynek még a felvetésétől is tartózkodni kell. A kanti észkritika álláspontja szerint ugyanis tudásunk végső határai egybeesnek a lehetséges tapasztalat határaival, az átlényegülés tana szerint viszont a kenyér és a bor anélkül válik Krisztus testévé és vérévé, hogy ezt bármilyen érzékelhető változás kísérné. Mikor Kant a „korlátoznom kellett a tudást, hogy a hit számára teret nyerjek” (Kant, 2004, p. 40. [B XXX]) mondattal összegezte saját törekvéseit, Fichte mozgásterét és kijelölte. Az Eucharisztia lehet a hit tárgya vagy a vallási élet középpontja, így akár egy prédikáció témája is, de metafizikai vagy hittudományi szempontú tárgyalásáról le kell mondani.

Fichte a szükségből egy ügyes retorikai fogással erényt kovácsolt. *Captatio benevolentiae* gyanánt a hallgatóságot dicsérte azért, hogy körükben nincs szükség sem az Eucharisztia titkának boncolgatására, sem a rá vonatkozó hitvallás megismétlésére. Ehelyett prédikációja feladatát abban jelölte meg, hogy ő maga is újra átélje, és bennük is felkeltse azokat az érzéseket, amelyeket az Úrvacsora sokszor keltett már fel benne, mégpedig azzal a céllal, hogy valamennyiükben „fellobbanjon a vallásunk és annak isteni alapítója iránti megújult tisztelet, a keresztény testvéreink iránti forróbb szeretet és az eljövendő jobb életre vonatkozó szilárdabb remény lángja”. (Fichte, 1962b,

p. 423.) Ez a prédikáció mint vallási cselekmény számára kitűzött hármas cél – különösen, ha közülük a közvetlen vallási jelleggel bíró elsőt és harmadikat az erkölcsi jellegű másodikra vonatkoztatjuk – összhangban van azzal a szereppel, amelyet a pár héttel később született *Kinyilatkoztatáskritika* a kinyilatkoztatásnak és egyáltalán a vallásnak szán, nevezetesen, hogy az érzelmekre hatva erősítse meg az embert a kötelesség teljesítésében, ha erre az ész önmagában nem volna képes (Fichte, 2003, p. 54–53.).

Fichte nagyon is komolyan gondolta, hogy prédikációja közvetlen célja az érzelmek felkeltése, ezért is említette naplójában önkritikusan, hogy – a nyári hőség okozta bágyadság miatt – nem beszélt a „legnagyobb tűzzel” (Fichte, 1962a, p. 412.). És ugyanezért választotta alapszövegnek Lukács evangéliumát is, és abból is azt a részletet, amelyben Jézus az utolsó vacsorát kísérő érzelmeiről is beszél, és amely csak ebben az evangélium szerepel. „Vágyva vágytam arra, hogy elfogyassam veletek ezt a húsvéti vacsorát.” Fichte hangsúlyozza, hogy ez az érzelemnyilvánítás szoros kapcsolatban áll az Eucharisztia alapításával. „Jézus az egész étkezés alatt szüntelen azon fáradozott, hogy maradandó hatást gyakoroljon tanítványai szívére. Tehát mindent, amit tett és mondott, egyetlen folytatólagos cselekvésnek tekinthetünk.” (Fichte, 1962b, p. 424.) Annak érdekében, hogy az idézett evangéliumi szakaszt (és így közvetve magát az Eucharisziát is) helyesen értsük, Fichte szerint Jézus helyébe kell képzelnünk magunkat, és ebben készséggel segít is minket. Hosszan és ékesszólóan írja le az utolsó vacsoráját fogyasztó Jézus gondolatait nemcsak a rá váró szenvedésről, hanem a körülötte ülő apostolokkal való kapcsolatának küszöbönálló megszakadásáról, azok ezt követő szétszóródásáról, de arról is, hogy Isten országában majd újra asztalhoz ülhetnek és együtt ehetnek.

Mi lehetne nagyobb hatással egy keresztény gyülekezet érzelmeire, mint a kínhalálra készülő Jézus helyzetének, aggodalmainak és reményeinek átélése? Az érzelmek felkeltése azonban a prédikáció számára nem öncél, hanem, mint láttuk, három feladata is van: megerősíteni a hallgatóságban a Jézushoz való kötődést, a testvéri szeretetet és az örök életbe vetett reményt. A siker érdekében Fichte ügyesen e három témát is beleszötte már a Jézusnak tulajdonított érzelmeltelt gondolatokba – igaz, ekkor még csak az első tanítványok Jézushoz, illetve egymáshoz való viszonyáról és eszkatologikus jövőjéről beszélt, nem pedig a századokkal későbbi tanítványokéről, bár ezek bizonyára akkor is ösztönösen azonosultak az apostolokkal, ha Fichte ezt a kapcsolatot egyelőre még nem hangsúlyozta.

A prédikáció további négy alkalommal (összesen hatszor) veszi sorra ezt a három témát. Legközelebb akkor, amikor részletesen ismerteti azokat célokat, amelyeket továbbra sem Fichte a prédikációjával, hanem maga *Jézus* akart elérni az utolsó vacsora ünnepélyességével, és nem a varsóiak, hanem az *apostolok* szívében. „Lelkükbe akarta vésni”, hogy, „ahogy a teremtés szégyene és nem is emberi lény az, aki, miközben barátja kenyerét eszi, képes az ő vesztén és gyalázatán törni a fejét, ugyanúgy nem emberi lények lennének ők is, ha ügyét valaha veszni hagynák”. (Fichte, 1962b, p. 425.)

Fichte szerint azáltal, hogy az apostolok Jézus asztalánál étkeztek, a kenyerét ették és italát itták, „ünnepélyesen és általános érvénnyel” elkötelezték magukat Jézus mellett. Az utolsó vacsora azonban egy másik köteteket is létrehozott. A legkülönbözőbb személyiségű és gondolkodásmódú tanítványok azáltal váltak testvérekké, hogy együtt ültek Jézus körül. A Jézushoz fűződő szeretetük kapcsolja össze őket egymással. Ha a jövőben egymásra tekintenek, arra kell majd gondolniuk, hogy amikor Jézus utoljára kiárasztotta rájuk szeretetét, mindannyian egyformán szerették őt, mint ahogyan ő is egyformán szerette őket. Bizonyára a közös étkezés közösségteremtő jelentőségét akarta Fichte azzal is hangsúlyozni (egy másik okról később lesz szó), hogy Jézusnak az utolsó vacsora ünnepélyessége révén elérendő céljai közé harmadikként az örök életbe vetett remény megerősítését is felvette. Az általa választott perikópa időhorizontja ugyanis Jézus szenvedésével lezárul, Fichte mégis a mennyországbeli lakomáig tágitotta már Jézus érzéseinek számbavételekor is. Most pedig idézi is a párhuzamos helyet Márktól, ahol Jézus kijelenti: „Bizony, mondom nektek: többé már nem iszom a szőlőnek ebből a terméséből addig a napig, amíg az újat nem iszom Isten országában.” (Mk 14,25)¹ Fichte Jézusnak ezt a szövegszerűen csak saját jövőjére vonatkozó várakozását a tanítványokkal való asztalközösség helyreállításának reményére is kiterjeszti. Szerinte Jézus mondanivalója az, hogy „a menny minden boldogságát ugyanúgy közösségben akarjuk élvezni, ahogy itt egy kehelyből iszunk”. (Fichte, 1962b, p. 426.) Ha ez az interpretáció helyes, akkor a Jézusnak tulajdonított három cél hierarchiába rendeződik. A tanítványoknak az ő személyéhez fűződő kapcsolatát éppúgy, mint az örök életbe vetett reményüket végső soron azért akarja megerősíteni, hogy így erősítse bennük a testvéri szeretetet. Jézus utolsó vacsorája és a mennyei lakoma egyaránt asztalközösség, amelyekre a tanítványoknak azért kell gondolniuk, hogy egymással még inkább közösségben lehessenek.

A prédikáció inentől a varsói gyülekezetre összpontosít. Az átmenetet a következő tételek biztosítják. „A keresztények Úrvacsorája a legtulajdonképpenibb és legbetűszertibb értelemben *annak az utolsó étkezésnek a megisméltése, amelyet Jézus a tanítványaival elköltött*. Minden, ami rájuk ezzel összefüggésben érvényes volt, érvényes ránk is. Mindazt, amit Jézus e vacsora révén értük tett, az Úrvacsora révén értünk is teszi.” (Fichte, 1962b, p. 426.) Annak, hogy a későbbi tanítványok helyzete analóg lehessen az apostolokéval, nyilvánvalóan az a legfőbb feltétele, hogy az Úrvacsorán ők is Krisztussal találkozzanak. Ennek módját azonban a prédikáció másképp képzelel el, mint a katolikus teológia. Ahogyan Fichte az utolsó vacsora tárgyalásakor nem beszélt átváltoztatásról, úgy az Úrvacsora esetében sem feltételez ilyesmit. Állítása

¹ Fichte az idézet helyét apró hibával adta meg. Nagyobb ügyetlenségnek tűnik, hogy bár említi, hogy ez a gondolat Máténál is megtalálható, nem onnan idézi, pedig ott Jézus az apostolokat is említi: „Mondom nektek: mostantól nem iszom a szőlőnek ebből a terméséből addig a napig, amíg az újat nem iszom veletek Atyám országában.” (Mt 26,29)

szerint Jézus „láthatatlanul” van jelen az ünneplők körében, tehát nem a kenyér és a bor színei alatt. „Ez ugyanis az Úrvacsorára vonatkozó evangélikus tanítás tulajdonképpeni értelme. Mi Jézus emberi testének mindenütt erőteljesen ható jelenlétét tanítjuk.” (Fichte, 1962b, p. 426.) A láthatatlanság és a több helyen való egyidejű jelenlét, illetve a testi jelleg egymásnak ellentmondani látszó elképzeléseit Fichte annak feltételezésével egyezteteti össze, hogy a halál után kis idővel a látható testet elhagyó halhatatlan lélek mindenki, de legalábbis Jézus esetében egy másik, a legfinomabb fénysugárnál is végtelenül finomabb testet ölt magára. A hitet és a tudást egymástól élesen elválasztó kanti filozófia jegyében Fichte azt állítja, hogy ennek a *lehetőségét* még a kereszténység ellenségei sem képesek cáfolni – igaz, bizonyítani sem lehet. A tudás ilyen korlátozása révén a hit számára nyílt térben pedig a keresztények bátran tekinthetik *valóságnak*, hogy Jézus éppen annyira közöttük van az Úrvacsora alkalmával, mint volt az apostolok között az utolsó vacsorán.

Ne higgyük azonban, hogy Krisztus térbeli korlátokat nem ismerő testi jelenlétének ezzel az ész illetékességi köréből kivont elméletével Fichte teológiai értelemben túlságosan is sokat bizonyítva megszüntette az Eucharisztia kitüntetett jelentőségét, és így aláasta prédikációja alapjait! Igaz ugyan, hogy a testi Jézus ezek szerint nemcsak az Úrvacsorán van jelen közöttünk, hanem – ahogy Fichte utal is rá – velünk van minden nap a világ végéig (Mt 28,20), különösen, ha ketten vagy hárman az ő nevében gyűlünk össze (Mt 18,20), vagyis az Úrvacsora ebből a szempontból valóban nem kitüntetett. Két másik szempontból mégis az. Egyrészt „a kenyeret, amelyet szolgálja az ő nevében ad, ő adja nekünk, a kelyhet, amelyből iszunk, ő nyújtja nekünk” (Fichte, 1962b, p. 427.). Fichte adós marad a magyarázattal, hogy a fénynél is finomabb testben egyébként is jelen levő Krisztus mi okból és főképp milyen módon azonosul az oltárnál álló hús-vér szolgájával, avagy hogy ez a szolga mennyiben válik azonossá vele. Ez azonban nem nagy veszteség, hiszen ha többről van itt szó, mint metaforikus értelemben vett testet öltésről, akkor a hiányzó magyarázatot bárki megalkothatja magának annak a megoldásnak a mintájára, amelyet a prédikáció a Jézus láthatatlan testi jelenléte által felvetett problémákra adott.

Fichte számára sokkal fontosabb az Úrvacsora egy másik fajta kitüntetettsége, amely az iménti idézet folytatásában kap hangot. „Jézus asztalánál étkezünk, vele, az ő szeme láttára eszünk, ahogy a tanítványok is vele ettek, és ezzel az étkezéssel kötelezzük magunkat mindarra, amire a tanítványok kötelezték magukat. [...] A kenyeret magunkhoz venni, és a kehelyből inni olyan, mintha csak azt mondanánk: ezennel ünnepélyesen Jézus Krisztus szolgájává nyilvánítjuk magunkat.” (Fichte, 1962b, p. 427.) Az Úrvacsora vétele révén olyan *kötelezettségeket* vállalunk tehát, amelyek azzal még nem hárulnának ránk, hogy Jézus látható vagy láthatatlan alakban velünk van. Mint megtudtuk, Júdás is *azért* volt a teremtés szégyene, mert *evett* a kenyérből és *mégis* elárulta Jézust. Vallási kötelezségeink nem emberi mivoltunkból fakadnak, nem abból, hogy Isten előbb szeretett minket, és nem is a Jézussal való találkozás tényéből – hanem saját döntésünkéből, a Jézus által felkínált közösség *szabad* elfogadásából.

Ezen a teológiai bázison lát hozzá a prédikáció, hogy még háromszor sorra vegye azt a három területet, ahol hatást kell kiváltania a gyülekezet lelkében. Ahogy már az apostolok esetében is láttuk, mindegyiknek az Eucharisztia vételéből fakadó egy-egy kötelesség felel meg, nevezetesen a „rendíthetetlen hűség Jézushoz, akinek az eledelét esszük, a legmélyebbről fakadó szeretet minden testvérünk iránt, akikkel közösen esszük, és annak a majdani jobb életnek a szilárd reménye, melynek zálogaként esszük”. (Fichte, 1962b, p. 428.) Ezek a kötelességek akkor is terhelnek minket, ha minden érzelem és minden megfontolás nélkül járulunk az Úrvacsorához. Hiszen „a kötelék attól még kötelék marad: attól még e cselekedet által mindarra köteleztétek magatokat, amit most előadtunk” (Fichte, 1962b, p. 428.). Látható, hogy míg a korabeli katolikusok *ontoteológiai* horizontjában az átlényegülés teremt új objektív valóságot a résztvevők érzéseitől, sőt hitétől is függetlenül, addig Fichténél a hívő szubjektum szabad tette eredményez objektív kötelességeket. Az érzelmek ugyan nem alapozzák meg őket, a teljesítésükben azonban segítenek, éppen ezért kívánja a prédikáció felkelteni és fokozni őket. A kötelességek részletezése után második lépésben Fichte áradó retorikával kéri számon a gyülekezetet, hogy az apostolokénál lényegesen könnyebb feltételek között mennyit valósítottak meg belőlük. Végül azokat korholja, akik lelkiismeretük szerint vétettek e kötelességek ellen, mégis újra meg újra Úrvacsorát vettek, vagyis látszólag újra meg újra szabadon elköteleződtek, de valójában „ahányszor csak odaléptek [...] az oltárhoz, egy hazugságot bizonygattak ünnepélyesen az egész keresztény közösség, Isten és az összes angyal, a föld és az ég színe előtt” (Fichte, 1962b, p. 430.).

Különösen a Fichte néhány héttel később íródott első könyvét látványosan uraló *etikoteológiája* ismeretében látszik jól, mennyire dominál már e prédikációban is az erkölcsi mondanivaló. Az Úrvacsorához kötődő három kötelesség közül kiemelkedik a második, a testvéri szeretetre vonatkozó, olyannyira, hogy a Jézushoz való hűségnek és az örök élet reményének tisztán vallási követelményei is ennek rendelődnek alá. Egyrészt mintha csak azért kötődnénk Jézushoz, hogy ez a keresztény testvérekkel is összekapcsoljon minket, és mintha csak azért kellene az örök életre vágnunk, hogy újra együtt lehessünk nemcsak Krisztussal, de egymással is. Másrészt feltűnő, hogy Fichte szerint se Jézus, se az örök élet vonatkozásában nem az a lényeg, hogy „szép jámboran elhiszünk-e mindent, amit valamilyen forrás alapján a vallás részeként tárnak elénk, vagy hogy elég sok cikkely van-e a hitvallásunkban, hanem a magatartásunk” (Fichte, 1962b, p. 429.). A Jézusban való hitből és az örök élet reményéből is a szeretet imperatívusza következik Fichténél, mintha csak azért vette volna fel az előbbieket is a prédikáció három fő témája közé, hogy annál szigorúbb elvárásokat fogalmazhasson meg a keresztény testvérek iránti szeretet terén.

Ez utóbbi imperatívusz egyszersmind teológiai szempontból is a legérdekesebb, és Fichte itt a leginnovatívabb. Prédikációja a „másképp gondolkodó társkeresztények” (Fichte, 1962b, p. 423.) ünnepnapján hangzott el, és egyik központi gondolata, hogy az evangélikusoknak velük szemben pontosan ugyanolyan kötelességei vannak, mint saját felekezetük tagjaival szemben. Ennek a megkülönböztetés nélküli szeretetnek az alapja nem az univerzalisztikus kanti etika, még csak nem is az a vélemény, hogy ők

is hittestvérek, vagy hogy Jézus őket is szereti, hanem konkrétan az Eucharisztia fichte teológiája.² Ez nem áll meg annál az állításnál, hogy az Úrvacsora vétele Krisztushoz kapcsol minket, és egyúttal eucharisztikus közösséget is teremt, hanem a közösség gondolatát azonnal erkölcsi dimenzióba helyezi. Együtt inni a kehelyből sajátos kötelességek forrása. „Ezennel ünnepélyesen testvérünknek ismerünk el mindenkit, akik valaha ebből a kehelyből ittak, amelyből mi most iszunk, vagy valaha inni fognak belőle. Mindannyiunknak rendíthetetlen szeretetet és barátságot ígérünk, és ezennel nyilvánosan felszólítjuk őket – és ti mindannyian, akik itt jelen vagytok, legyetek tanúk! –, hogy minden szükségben, amelyben segítségükre lehetünk, ugyanúgy számítsanak ránk, mint önmagukra. Tekintsenek sajátjuknak mindent, ami javainkból és erőinkből hasznos lehet a számukra.” (Fichte, 1962b, p. 427–428)

A felekezeteket megosztani képes kérdésnek, hogy kikkel lesz a kehely közössé, és mitől, Fichte azzal megy elébe, hogy az Eucharisztia teológiájának döntő mozzanata nála nem az a tudás határain túl levő hittitok, amely szerint az átváltoztatás után a kehelyben a bor színe alatt Jézus vére van, hanem az, hogy Jézus megismételt utolsó vacsorájának vagyunk a résztvevői. Ennek pedig szerinte pusztán annyi a feltétele, hogy higgyük, a pap kezével Jézus nyújtja nekünk a kelyhet, és úgy döntünk, hogy elfogadjuk azt. A vallási közösség Fichténél nem egy objektív tényre és nem Isten természetfölötti cselekvésére épül, hanem *az ember szabad döntésére*. Fichte úrnap i prédikációját, jóllehet magán viseli szerzője korának, felekezetének és filozófiájának lenyomatát, elsősorban éppen az teszi fontossá az övétől különböző szellemi horizonton is, hogy hangsúlyozza az Eucharisztia szentségének az ember elköteleződését is feltételező közösségi dimenzióját.

* * *

IRODALOM

- FICHTE, J. G. (1962a). Tagebuch meiner Osterabreise aus Sachsen nach Polen u. Preussen. In R. LAUTH – H. JACOB (Hrsg.), Johann Gottlieb Fichte: *Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* II/1. kötet. (Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog), pp. 385–418.
- FICHTE, J. G. (1962b). Predigt über Luc. 22, 14. 15. In R. LAUTH – H. JACOB (Hrsg.), Johann Gottlieb Fichte: *Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* II/1. kötet. (Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog), pp. 423–431.
- FICHTE, J. G. (2003). *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete* (ford. Rokay Z. – Gáspár Cs. L.) (Budapest: L'Harmattan).

---

² Medicus véleménye szerint Fichte szeretetfogalma éppen tulajdonképpeni keresztény jellege miatt az egyetlen olyan eleme a prédikációnak, amely számára „a kantianizmus keretei között nincs hely”. (Medicus, 1922, p. 43.)

- FUCHS, E (Hrsg.). (1978.) *J. G. Fichte im Gespräch. Berichte der Zeitgenossen*. I. kötet (Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog).
- FUCHS, E. (1998). Verzeichnis der Lehrveranstaltungen, Predigten und Reden J. G. Fichtes in chronologischer Folge. In M. GÖTZE, CH. LOTZ, K. POLLOK, D. WILDENBURG (Hrsg.), *Philosophie als Denkwerkzeug. Zur Aktualität transzendentalphilosophischer Argumentation. Festschrift für Albert Mues zum 60. Geburtstag* (Würzburg: Königshausen & Neumann), pp. 59–66.
- KANT, I. (2004). *A tiszta ész kritikája* (ford. Kis J.). (Budapest: Atlantisz).
- MEDICUS, F. (1922). *Fichtes Leben*. (Leipzig: Meiner).
- ROKAY, Z. (2001). *Die Quellen der Frühen Religionsphilosophie J. G. Fichtes* (Studia Theologica Budapestinensia 23). (Budapest: Márton Áron).